

જૈન દર્શન અને મહાત્મા મોલીનસ

(શ્રી નેમચંદ એમ. ગાલા - એડવોકેટ હાઈકોર્ટ)

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યને વંદન કરી, એમણે યોગશાસ્ત્રની રચના કરતાં મંગલાચરણમાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંત યોગનાથ મહાવીરને સ્તુતિરૂપે નમસ્કાર કરતાં રચેલી પંક્તિઓથી આ લેખનો પ્રારંભ કરું છું.

‘નમો દુર્વારરાગાદિ વૈરિવાર નિવારણે ।

અર્હતે યોગીનાથાય મહાવીરાય તાયિને ॥

લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ઈટાલીમાં મોલીનસ નામે ચિંતક થઈ ગયા. એમના અભ્યાસીઓએ મોલીનસને ‘મહાત્મા’ કહી નવાજ્યા છે. એમનાં જીવન વિષે કોઈ અધિકૃત માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. એમના ચિંતન વિષે મૂળ ઈટાલીયન ભાષામાં લખાયેલું પુસ્તક પણ લઘુ કદનું છે. પાછળથી અન્ય ભાષાઓમાં થયેલ અવતરણો પણ ઉપલબ્ધ નથી.

પૂર્વની, ભારતની સંસ્કૃતિ અને વિચારધારાઓનો વ્યાપક પ્રભાવ પશ્ચિમના ચિંતકો દર્શનિકો પર પડ્યો જ છે.

ચિંતક અને ગણીતજ્ઞ પાયથાગોરસ ભારત આવ્યા હતા. અહિં પાશ્વ પરંપરાના શ્રમણોના સંપર્કમાં રહ્યા હતા. જૈન શ્રમણો પાસેથી તેમણે આત્મા, પુનર્જન્મ, કર્મ વિગરે જૈન સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ ભગવાન બુદ્ધના સંપર્કમાં પણ હતા એવું મનાય છે. તેમણે માંસાહાર ત્યજી શાકાહાર અપનાવ્યો અને ગ્રીસ - યુનાનમાં શાકાહારનો પ્રચાર કર્યો અને શાકાહારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

આંગલ કવિ લોર્ડ આલ્ફ્રેડ રેનીસને જૈન અનુગમની દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર્યની જ વાત કરતાં કહ્યું કે - ‘આત્મવિશ્વાસ, આત્મ જ્ઞાન અને આત્મ સંયમ આ ત્રણ વસ્તુઓ જ જીવનને પરમ શક્તિ સંપન્ન બનાવે છે. રેનીસન આત્મસાક્ષાત્કાર કે આત્મજ્ઞાન પામેલા પુરુષ હતા. પરંતુ અંગ્રેજો કે પશ્ચિમના લોકોએ કોઈ કદર કરી નહિ. મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગે તમામ જૈન સિદ્ધાંતોને પ્રતિપાદિત કર્યાં. પણ કોઈએ દાદ આપી નહિ !

શ્રી નેમચંદ એમ. ગાલા

દરેક ચિંતનધારાઓના પ્રવાહ એકમેક પર તેમજ સંસ્કૃતિ પર આગવી અસર પાડે છે. ક્યારેક સમરસ થઈ જાય છે, ક્યારેક સ્થાયી છાપ મૂકી જાય છે. ઈશુની સદીથી અગાઉના સમયથી ભારતનો વેપાર-વાણિજ્યનો સંબંધ માત્ર દક્ષિણત્તમ એશિયાઈ દેશો જ નહિ પરંતુ ગ્રીસ અને રોમ સાથે નિકટતમ રહ્યો. દક્ષિણ ભારતમાં ગ્રીસ અને રોમના થાણા પણ હતા. ગ્રીક ફિલસૂફી-

ચિંતનથી ભારતનું ચિંતન પ્રભાવિત રહ્યું જ છે પણ પૌર્વાત્ય ચિંતને રોમ-ઈટાલી, ગ્રીસ વિગરેને પણ પ્રભાવિત કર્યાં છે અને પૂરો સંભવ છે કે મહાત્મા મોલીનસ જૈન અનુગમથી આકર્ષાયા અને એમના ચિંતનમાં જૈન દર્શન પ્રગટ થયું. પોતાની આગવી શૈલીમાં એનું નિરૂપણ થયું છે. આપણા માટે આ હર્ષની વાત છે. જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યોનું પ્રક્ષેપણ એજ માનવ જીવનની ગરિમાનો વિષય છે.

ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના પ્રભાવ છતાં મહાત્મા મોલીનસ સૃષ્ટિકર્તા તરીકે કોઈ એક ઈશ્વરને માનતા નથી. એમણે ભગવાન શબ્દ પરમતત્વના કે સત્યના અર્થમાં વાપર્યો છે. એમણે લખ્યું છે ‘જ્યારે જીવ સત્ય તરફ દ્રષ્ટિ સ્થિર કરે છે, શાંતિથી અને મૌનથી જગત જૂએ છે, વિચાર કરતો નથી, બુદ્ધિથી તર્ક કરતો નથી, પોતાની ખાત્રી માટે બીજી સાબિતી માગતો નથી, જ્યારે તે સત્યને જ ચાહે છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેનામાં આનંદ લે છે, ત્યારે જે દશા ઉત્પન્ન થાય છે, તે શ્રદ્ધાની પ્રાર્થના, ‘અન્ય સ્થળે એમણે કહ્યું છે’ વિચાર ગમે તેટલા દૈવી લાગે છતાં વિચાર તે ઈશ્વર નથી. ઈશ્વરને નામ અને રૂપ હોતા નથી.

જૈન દર્શન એ મોક્ષના અખંડ ઉપદેશ કરતું અને વાસ્તવિક તત્વમાં જ જેની શ્રદ્ધા છે એવું દર્શન છે. છતાં નાસ્તિકના ઉપનામથી એનું આગળ ખંડન કરી ગયા છે, તે યથાર્થ થયું નથી.

વિવેકાનંદે કહ્યું છે. Every soul is Divine. The mission of Religious is the manifestation of Divinity in the soul

વિવેકાનંદે ઘણા વર્ષના ચિંતન પછી તારવ્યું- નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે સૃષ્ટિકર્તા કોઈ એક ઈશ્વર નથી. જૈન અનુગમની વાત પર વિવેકાનંદ પહોંચી આવ્યા. પરંતુ એમના અનુયાયીઓ - ભક્તો આ વાત કહેતા નથી અથવા જાણતા નથી.

ગાંધીજી પણ ‘સત્ય એ જ ઈશ્વર છે’ એજ નિર્ણય પર છેલ્લે સ્થિર થયા.

સત્, સત્ય, ગમે તે નામથી જાણીએ, કહીએ એ કોઈ કાળે સત્ સિવાયના બીજા કોઈ સાધનથી ઉત્પન્ન હોઈ શકે નહિ.

સત્ય સ્વયં ધર્મ છે. એટલે સત્યનો કોઈ ધર્મ નથી, ન હોઈ શકે. સત્યનો કોઈ સંપ્રદાય નથી.

અંધારાના ગમે તેટલા પ્રકાર કહીએ પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ હોય જે અજવાળારૂપ હોય. આવરણ- તિમિર જેને છે, એવા પ્રાણીની કલ્પનામાં રાત જણાતી નથી. અને સત્ નજીક સંભવતી નથી.

મહાત્મા મોલીનસ કહે છે “ વિચારથી જે કલ્પનાઓ આવે જે ખ્યાલ બંધાય, પછી તે ગમે તેવો સૂક્ષ્મ હોય તો પણ તે અપૂર્ણ છે. તેનાથી સંતોષ માનવો નહિ.

શ્રીમદ્ કહેતા સત્ તે બ્રાંતિ નથી. બ્રાંતિથી કેવળ જુદું કલ્પનાથી પર છે. સત્ એ કાંઈ દૂર નથી પણ દૂર લાગે છે. અને એ જ જીવનનો મોહ છે. જે કાંઈ છે તે સત્ છે. સરલ અને સુગમ છે. તેની પ્રાપ્તિ સર્વત્ર છે. અને તે પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. કાળની તેને બાધા નથી. તે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. ગમે તે સંપ્રદાયના-દર્શનના મહાત્માઓનું લક્ષ્ય એક સત્ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણીએ સમજાવ્યું છે. જેથી કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે, વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી.

જૈન સુત્રો કહે છે કોઈ પણ માર્ગથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે.

સત્ય પ્રત્યે જ પ્રીતિ, સત્ય પ્રત્યે જ શ્રદ્ધા અને પરમતત્ત્વમાં શ્રદ્ધાની વાત મોલીનસે કહી છે.

શાશ્વત સુખ

મહાત્મા મોલીનસે પાયાની વાત અદ્ભૂત કહી છે.

“કાયમનું સુખ ત્યારે મળે, જ્યારે સુખ માટે કાયમ રહે એવી વસ્તુ માણસને મળે. તે ભગવાનનો અલૌકિક ગુણ પણ છે.”

ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે “રાગ અને દ્વેષનો સર્વથા ક્ષય કરવાથી આત્મા એકાન્ત સુખમય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી કહ્યું છે “રાગ અને દ્વેષ બેઉ કર્મબીજ છે” “મોક્ષ એ આત્માની સહજ અવસ્થા છે”

દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે:

“દ્વેષનું છેદન કરો અને રાગને દૂર હટાવો. આમ કરવાથી સંસારમાં સુખી થઈ જશો”

આચાર્ય વીરસેનસ્વામીએ સુંદર રીતે કહ્યું છે: “ઉચ્ચ આત્મદશાની પ્રાપ્તિ સંયમ વિના થતી નથી. જે સુખ માનવીમાં છે, તે સુખ આત્મજ્ઞાન અને સંયમ વડે પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ દરેક માણસનું પરમ ધર્મ - કર્તવ્ય છે. આ જ શાશ્વત સુખ છે.”

ભારતીય જીવન-મિમાંસકોએ ઉપભોગ કરતાં ત્યાગ અને સંયમ પર વધારે ભાર મૂક્યો છે. સંયમમાં ઉદ્ધાસ છે. ભોગમાં સરવાળે ખેદ જ નીપજે છે.

ઈન્દ્રિયાર્થ પદાર્થ દ્વારા મળતું સુખ સ્થૂળ અને ક્ષણિક છે. બલ્કે સુખાભાસ છે. એવી પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાગ અને સંયમમાં રહેલાં સુખ-શાન્તિ વધુ ચરિયાતાં છે, એવો જેને અનુભવ થયો હોય, તે જ સંયમનું સાચું મૂલ્ય સમજી શકે. સંયમ એટલે સમ્યક્ યમ અર્થાત રસ અને રુચિપૂર્વક સાચી શ્રદ્ધાથી ઉચ્ચતર ધ્યેય માટે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું નિયંત્રણ. સંયમ એટલે સમ્યક્ યમનું પાલન અથવા યમનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરવું.

સુખ પ્રાપ્તિ માટેના ઉપકરણો, અવલંબનો જો અલ્પજીવી, ઝડપથી ઓગળી જનાર એવા હોય, તો એના આધારે ઊભું કરેલું સુખનું માળખું પલકવારમાં ધરાશયી થતાં સમય નથી લાગતો.

કાયમ રહે એવી વસ્તુઓ માણસ પ્રાપ્ત કરે તો કાયમનું સુખ પામે.

શ્રીમદ્ સુંદર શબ્દોમાં કહ્યું છે: “પશ્ચાત દુઃખે તે સુખ નહિ” જે સુખની પાછળ દુઃખ એજીનને લાગેલ ડબ્બાની જેમ આવતું

હોય એવા સુખ ને સુખ જ કેમ કહી શકાય ?

મોલીનસ કહે છે ‘આવું સુખ તે ભગવાનનો અલૌકિક ગુણ પણ છે.

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને આનંદ સ્વરૂપ છે. સુખ અને દુઃખના દ્વંદ્વથી પર એવી સહજ આનંદની અવસ્થા એ પરમાત્મા અને આત્માના ગુણો છે. અવસ્થા છે. જે માનવીની અંદર જ છે અને પામી શકાય છે.

સમ્યક્જ્ઞાન

મહાત્મા મોલીનસ કહે છે

“દિવ્ય જ્ઞાન - ભગવાનની પરિપૂર્ણતાનું અને વસ્તુઓનું અંદરથી મળતું નિત્યાજ્ઞાન જે કલ્પના ન કહેવાય પણ સાક્ષાત્કાર રૂપ કહેવાય”

આને જ આપણે સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શન અથવા સમક્ષિત કહીએ છીએ. યથાર્થ જ્ઞાનને જ જ્ઞાન કહીએ છીએ. મિથ્યાજ્ઞાનને અજ્ઞાન કહીએ છીએ.

જે ઉપાયથી સમ્યક્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપાયની ચિંતા કરવી, તેનું નામ બોધિદુર્લભ ભાવના. કેમકે તેવું જ્ઞાન પામવું મુશ્કેલ છે.

આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

સમ્યક્દર્શન

મહાત્મા મોલીનસે પ્રાર્થના શબ્દ મૌનભાવના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. મૌન ભાવમાં ભક્તિ અને ધ્યાનનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમજ શ્રદ્ધા અને ઈન્દ્રિય નિગ્રહનું પરિશીલન કર્યું છે.

મોલીનસ કહે છે, “મૌન ત્રણ પ્રકારનું છે. એક શબ્દનું, બીજું ઈચ્છાનું, અને ત્રીજું વિચારનું. પહેલું પૂર્ણ છે. પહેલામાં જીવ નીતિમાન થાય છે. બીજામાં તે ઈચ્છા છોડી શાન્ત થાય છે. ત્રીજામાં તેની વૃત્તિ અંતર્મુખ થાય છે. ન બોલવાથી, ઈચ્છા ન કરવાથી, વિચાર ન કરવાથી સત્ય અને પૂર્ણ એટલે ચમત્કારી મૌન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણે સાથે મળી ‘આત્માનું મૌન બને છે, કે જેમાં ભગવાન જીવ સાથે વાત કરે છે. અને પોતે જીવમાં પ્રવેશ કરે છે તેમજ તેની અંદરના ઊંડાણમાં તેને પૂર્ણ જ્ઞાન શીખવે છે.

જ્ઞાન અને ભક્તિ વિશે સમજણ આપતાં મહાત્મા મોલીનસ કહે છે

“કેટલાક જ્ઞાન માર્ગે જાય છે અને કેટલાક ભક્તિનો માર્ગ પસંદ કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગવાળાને શરણભાવ ગમતો નથી કારણ કે તેમને શરણભાવમાં જુદાપણું લાગે છે. તેઓ જગતના વિષયો પોતાનામાં દાખલ ન થાય તેની સંભાળ રાખે છે. પણ મનની સંભાળ રાખવામાં તેમનું હૃદય એવું બંધ થઈ જાય છે કે ભગવાનનો અલૌકિક ભાવ તેમના હૃદયમાં દાખલ થઈ શકતો નથી. જીવની પૂર્ણતા, ભગવાન વિષે બહુ બોલવામાં કે ઘણાં વિચાર કરવામાં નથી, પરંતુ તેના પર અત્યંત પ્રેમ કરવામાં છે. પૂર્ણ પ્રેમ બહાર દર્શાવવામાં નથી. આ પ્રેમ પૂર્ણ શરણભાવથી અને અંદરના મૌનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે ગુપ્ત રીતે સાધકના હૃદયમાં એકલા તેની સાથે જ

બોલવાની ભગવાનની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે ભગવાન તેને અંદરનું એકાન્ત આપે છે અને ઉપર કહેલ ચમત્કારી મૌન ઉત્પન્ન કરે છે. તારે જો ભગવાનનો મધુર શબ્દ સાંભળવો હોય તો આ રસ્તે જા.

આચારંગમાં મૌનનો, અલ્પવાણીનો ખૂબ મહિમા બતાવ્યો છે.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે “જેની શ્રદ્ધા શાસ્ત્રપૂર્વકની નથી તેને સંયમાચારણ સંભવી શકતું નથી. જે સંયમી નથી તે મુમુક્ષુ નથી. શ્રદ્ધા વિનાના માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મુક્તિ સંભવતી નથી. તે જ પ્રમાણે આચરણ વિનાની માત્ર શ્રદ્ધાથી પણ કાંઈ વળતું નથી.”

સદ્ગુરુ સતશાસ્ત્ર અને સદ્ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધાએ રત્નત્રયી જેટલાં જ મહત્વનાં છે.

મોલીનસ કહે છે “નમ્ર થઈ ભક્તિ કરવાથી તારા દોષ વખતે, તારી અપૂર્ણતા વખતે પણ તારી શ્રદ્ધા ચાલુ રહેશે.

‘ભગવાન સાથે વિનમ્રતા ભરેલી વાતચીત તેનું નામ પ્રાર્થના. તે બે પ્રકારની છે. એક ધ્યાનયુક્ત, બીજી શ્રદ્ધાયુક્ત, સત્યને જ ચાહવું, તેના પર શ્રદ્ધા રાખવી. આનંદ લેવો જે શ્રદ્ધાની પ્રાર્થના.

મોલીનસને જ્ઞાન - ભક્તિ - શ્રદ્ધાની વાત અનોખી રીતે કહી છે.

“વાંચવાથી મોઢાને ખોરાક મળે છે. ધ્યાન તે ખોરાક ભાંગે છે. પ્રાર્થનાથી તેની સુગંધ નીકળે છે. અને શ્રદ્ધાથી તેની ખરી મધુરતા મળે છે. તે મધુરતા હૃદયને તાજું કરી નવો આનંદ આપે છે.”

જૈન અનુગમમાં સાધનાના બે પ્રકાર છે :

“(૧) પરમાત્મ ભક્તિ અને (૨) ત્યાગ.

ધર્મની પ્રાપ્તિ ભાવ વિના થતી નથી. ભક્તિ પરંપરાએ જ્ઞાનનો અને જ્ઞાન પરંપરાએ મોક્ષનો હેતુ બને છે.

પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થવું એ પરાભક્તિની છેવટની હદ છે.

શાસ્ત્રોમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ નથી કહ્યો. મર્મ ભક્તિથી નિર્મળ થયેલ હૈયામાં સહજપણે ઉઘડે છે.

ઉત્તમ માં ઉત્તમ સુખ

મોલીનસ બીજી એક મુખ્ય વાત આગવી શૈલીમાં કહેતા:

“મારે જુદું સુખ નથી જોઈતું, પણ જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ હોય તે જ જોઈએ છે. એ માટે હું બધું દુઃખ ખમવા તૈયાર છું.”

રાગ-દ્વેષ વિ. કષાયોનો ક્ષય, કર્મોનો ક્ષય, એજ મુક્તિ એજ મોક્ષ. સહજ સ્વરૂપ જીવની સ્થિતિ થવી તેને વીતરાગ મોક્ષ કહે છે. આ જ છે મોલીનસનું ઉત્તમ સુખ; જેને માટે ભગવાન મહાવીરે ઘોર દુઃખ પરિષ્કલ અને ઉપસર્ગ સહ્યાં.. બધાં દુઃખ ખમ્યાં.

આ સાધના પથમાં લાલભત્તી ધરતાં મોલીનસ કહે છે

“આજકાલ ઘણા સાધક દુઃખી રહે છે, કારણ કે તેઓ પોતાના સ્વભાવની ટેવને સંતોષ આપવા માટે જ અભ્યાસ કરે છે. ઘણા માણસ ભગવાનને શોધે છે. પણ તેને મેળવી શકતા નથી કારણ કે સરળ, શુદ્ધ અને સત્ય હેતુને બદલે માત્ર પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા તે રસ્તે જાય છે. તેઓ આધ્યાત્મિક સુખની

ઈચ્છા રાખે છે, ભગવાનની ઈચ્છા રાખતા નથી. તેઓ સત્ય દૃષ્ટિથી ભગવાનને શોધતા નથી તેથી તેઓને ભગવાન મળતા નથી. અને આધ્યાત્મિક આનંદ પણ મળતો નથી.

ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટ કહ્યું છે “સાધક ચાહે જ્ઞાનની સાધના કરે, ધ્યાનની કરે, તપની કરે પણ કશી કામના વિના કરે. ન આ લોકના સુખની કામનાથી ન પરલોકના સુખની કામનાથી, ન યશકીર્તિ પામવાની કામનાથી પ્રેરિત થઈ સાધના કરે.. સાધના એકાન્ત નિર્જરા અર્થે કરે.

અપરિગ્રહ

અપરિગ્રહની વાત કરતાં અત્યંત સંક્ષેપમાં મોલીનસે મૂળ વાત કરી છે.

“જે માણસ પોતાને ખોવાનું શોધતો નથી. તે પૂરેપૂરો કોરો બન્યો નથી. આધ્યાત્મિક રસ્તે જનારે બહારની વસ્તુઓનો ડહાપણ અને વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આવો જીવ સાદી જગ્યા શોધે છે. સાદાં કપડાં અને સાદી વસ્તુઓ વાપરે છે. તેની પણ અસર એને થતી નથી. તે એમ જ માને છે કે હલકામાં હલકું પણ પોતે લાયક છે તેના કરતાં વધારે છે. અને તેને પણ પોતે લાયક નથી. આ રસ્તે જીવનો ભાવ જાય છે. જે જીવને પૂર્ણ થવું હોય તેણે વાસના છોડવી, પછી પોતાને છોડવો પછી ભગવાનની મદદથી શૂન્ય થઈ જવું.”

મોલીનસે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્ને પરિગ્રહની વાત કહી.

પરિગ્રહ માનવીને બાહ્ય વસ્તુઓનો ગુલામ બનાવે છે. એમસર્ને કહ્યું “વસ્તુઓ માનવીની પીઠ પર સવાર થઈને બેસી ગઈ છે.”

માત્ર વસ્તુ સંગ્રહ નહિં પણ કોઈ પણ વસ્તુ માટેની મૂર્છા અને આસક્તિ એ પણ પરિગ્રહ છે.

પરિગ્રહને મૂર્છા કહી છે. આંતર પરિગ્રહમાંથી જ બાહ્ય પરિગ્રહ જન્મે છે.

સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ અધ્યાયમાં સૂત્ર છે. “પરિગ્રહને કારણે જ પાપ થાય છે, હિંસા થાય છે, ભય અને અસત્યનો આશરો લેવાય છે.”

પ્રત્યેક પદાર્થનો અત્યંત વિવેક કરી આ જીવને તેમાંથી વ્યાવૃત્ત કરવો એમ નિગ્રંથ કહે છે.

અંતર્મુખ દૃષ્ટિ

મોલીનસ કહે છે “ જીવે બહિર્વૃત્તિઓ છોડી જીવનમાં સ્થિરતા આણવી જોઈએ. અંતર્મુખ વૃત્તિની ટેવ પાડવી. તેમાં અનેક ગણું સામર્થ્ય છે. અંતર્મુખ વૃત્તિથી જે સાધના થાય તેમાં શરણભાવ સારો રહે છે. શ્રદ્ધાથી મૌનવૃત્તિથી તે વધે છે. અને ચાલુ રહે છે. પરમાત્માનો અનુગ્રહ આવા આત્મામાં જણાય છે. આવો જીવ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવથી રોજ થોડા કલાક અંતર્મુખ રહે તો હંમેશાં ભગવાનની નજીક રહે છે. બધા ધર્મના સારા ધર્મગુરુઓએ આ જ મત પ્રતિપાદન કર્યો છે. ખરી પ્રાર્થના એટલે આત્માની આત્માકાર વૃત્તિ થવી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ આધ્યાત્મિક અને ખરો રસ્તો જે જીવ અંદરના માર્ગે ગયા હોય તેને મળે છે. આ Inward Journey છે.

મહાત્માઓના સ્વરૂપમાં દાખલ થવાની ઈચ્છા રાખતા હોય તેઓએ માત્ર શ્રદ્ધાના જોરથી મહાત્માનું મનુષ્ય શરીર જોવું, તેમનું જીવન જોવું, તેમના પર પ્રેમ કરવો, તેમના પર વિચાર કરવો, જે લોક કલ્યાણ માટે જન્મ લે છે, જે દુઃખ ભોગવે છે, તે મહાત્માઓ મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે”

જૈન અનુગમમાં તિર્થંકર ભગવાનની આપણે ગુણપૂજા અને સ્તુતિ કરીએ છીએ અને એવા ગુણ આપણામાં પણ વિકસે એવી ભાવના ભાવીએ છીએ. બાહ્ય વૃત્તિઓ સંકોચી આત્મા તરફ વાળી આત્માનું ચિંતન કરવું, આતમ ભાવના ભાવવી એનું ખૂબ મહત્વ - વિધિ માર્ગ જૈન સૂત્રોમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

જીવ સંમસ્ત વિશ્વનું પરિભ્રમણ કરી આવે, પણ જો અંતરની - અંદરની યાત્રા તરફ ડગ ન માંડ્યા, તો તમામ પર્યટન વ્યર્થ છે.

“સાધનાની શરૂઆતમાં સાધકને કેટલાક દુઃખ દે છે. પણ જ્યારે ઉત્તમ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે બીજા માણસ તેને દુઃખ આપે છે ત્યારે પણ પોતાનો ઉત્તમ ભાવ છોડવો ન જોઈએ, બીજા દુઃખ આપે તેમાં સંતોષ માનવો જોઈએ” મોલીનસે કહ્યું.

તમામ દુઃખ પરિષદ સમતા ભાવે - ઉત્તમ ભાવ છોડ્યા વગર વેઠવાની વાત જૈન અનુગમે કરી છે. એનાથી કર્મ ઓછા થાય છે, એ સંતોષ પણ હોય છે.

આત્મા

આત્મા વિષે મહાત્મા મોલીનસે કહ્યું છે “આત્મા બધા કર્મથી અલગ છે. અસંગ છે. પણ તેનાથી કોઈ કર્મ અલગ નથી. આવા બે પ્રકારનો સ્વભાવ એક આત્મામાં હોવાથી આત્મસાક્ષાત્કારમાં મુશ્કેલી નડે છે. આત્માના અસંગપણાની જ્ઞાનથી ખબર પડે છે. પણ તેનો સર્વાત્મભાવ ભગવાનના અનુગ્રહથી મળે છે. અનુભવને અંતે માત્ર એક સર્વાત્મભાવ રહે છે. અને સર્વાત્મભાવ અસંગત્ય વિના આવતો નથી. જે સ્વરૂપ સર્વથી અસંગ છે, તે જ સ્વરૂપ છે”.

જૈન અનુગમનાં દ્રવ્યાનુયોગની આત્મા વિષેની વાત ટૂંકમાં મોલીનસે રજૂ કરી.

કર્મ

મહાત્મા મોલીનસે કર્મ કરવાના સ્વતંત્રપણાની વાત કહી અને ગીતાના સૂત્ર પ્રમાણે કહ્યું કે કર્મ કરતી વખતે ફળનો વિચાર ન રાખવો જોઈએ. એનાથી આગળ એક ડગલું વધીને મહાત્માએ કહ્યું કે “કર્મ કરવાનો પોતાનો અધિકાર છે, એ વિચાર પણ જવો જોઈએ. અધિકારના વિચારમાં પણ અહંકાર રહેલો છે.”

તપ

મહાત્માએ નમ્રતા, વિનય, પશ્ચાત્તાપ, સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપની પણ વાત કહી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે બાહ્ય તપ કે બાહ્ય ક્રિયાઓ આભ્યંતર તપની પુષ્ટિ માટે જ હોય છે.

મહાત્મા મોલીનસે કહ્યું છે “જે તપ અંતર્મુખ વૃત્તિથી પ્રેરાયેલ ન હોય, તેનાથી અહંકાર આવે છે.” વળી એક લાલબત્તી ધરતાં મહાત્મા કહે છે “માત્ર બાહ્ય - ક્રિયાના તપથી એટલે કે ખોટા તપથી સાધક માત્ર અહંકાર વધારી વાવેલું પણ ઉખેડી નાખે

છે. આવા તપનું વધારે ખરાબ પરિણામ એ છે કે તેથી સાધકનું હૃદય પડોશી પ્રત્યે, અને પોતાના પ્રત્યે કુર થતું જાય છે. તે આત્માનો ખરો સ્વભાવ નથી. સ્વભાવ કડક થાય છે. પડોશીઓના પણ દોષ કાઢે છે. તેઓની ખામી જુએ છે. તેઓ આવું દુઃખ ખમતા નથી તેથી પોતાને મોટો માને છે. બીજા કરતાં પોતાને મોટો સમજવાથી તપનું અભિમાન આવે છે અને સાધક વધારે પડે છે. બીજા જેઓ ઓછું તપ કરતાં હોય અને જેના પર ભગવાનનો અનુગ્રહ થયો હોય, તેની અદેખાઈ કરે છે. બહારનું તપ દેખાડી ઉભરા અને વિચારના તરંગ પાછળ દોડે છે, એમ માનીને કે આવી ક્રિયાથી જ ભગવાન તેની અંદર રહે છે. આ બહારનો રસ્તો છે, સારો છે, પણ શરૂઆતવાળો છે. તે રસ્તે પૂર્ણતા મળતી નથી. જડ ક્રિયાઓ આધ્યાત્મિક ઈચ્છાની શુદ્ધિ ને વિદ્યન પહોંચાડે છે.”

શ્રીમદ્દે સ્પષ્ટ ગાયું છે.

“કોઈ ક્રિયા જડ થઈ રહ્યો, શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ, માને માર્ગ મોક્ષનો, કડ્ડણ ઉપજે જોઈ.” મોલીનસે ધ્યાન પર પણ મર્યાદિત ભાર મુક્યો છે. મોલીનસે વળી કહ્યું “કેટલીક વખત અમુક સંયોગોમાં અમુક વ્યક્તિ માટે અમુક વૃત્તિઓ દાખવા માટે બાહ્ય તપની જરૂર પડે ત્યારે તેમાં વિવેક હોવો જોઈએ” ‘બાહ્ય તપ દેખાવ માટે ન કરવો જોઈએ’ શ્રીમદ્દે કહ્યું છે. “ઉપવાસ આત્મા અર્થે કરવાનો છે ઉપવાસ કરો તેની વાત પણ બહાર ન કરો.” શ્રીમદ્દે તપના ભયસ્થાનનો સંકેત પણ આપી દીધો છે.

દોષ

મહાત્મા કહે છે: “જ્યારે તારાથી કંઈ ભૂલ થાય, ત્યારે તે ગમે તેવી હોય, તે વિષે મનમાં વિક્ષેપ કરવો નહિં. તે નબળા સ્વભાવનું જ પરિણામ છે. દોષ થાય અને કોધ આવે તો સમજવું અંદર હજી અભિમાન છે. એવો પુરુષાર્થ કરવો કે દોષ ઓછા થાય. જેમ જેમ ભૂલ થાય અને બીક લાગે તેમ વધારે હિંમત પકડવી જોઈએ દુઃખનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. જે માણસ રસ્તામાં પડી જાય છે, અને પોતાના પડવાનો જ વિચાર કર્યા કરે તે શું મુર્ખ નથી ? શાણો માણસ વખત ગુમાવતો નથી તે ફરીથી લડે છે. તરત ઊભો થાય છે. અને જાણે કે પડ્યો જ નથી એમ આગળ વધે છે.” મહાત્માએ ભૂલ થાય ત્યારે પણ શ્રદ્ધા અને નમ્રતા રાખી શાન્તિ મેળવવાનો અનુરોધ કરતાં છેલ્લે કહ્યું છે “આપણે ગુણથી સુધરીએ છીએ એટલું જ નહિં પણ દોષથી પણ સુધરીએ. દોષને ગુણદ્રષ્ટિથી જોવા” મહાત્માએ આત્મનિરીક્ષણ અને ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ કેળવવાને તેમજ પુરુષાર્થને સમર્થન આપ્યું છે.

જૈન સૂત્રો અનુસાર દોષ ઓળખી દોષ ટાળવો અને એવાં દોષ ફરી ન થાય તેનો સંકલ્પ કરવો એ જ પ્રાયશ્ચિત.

અપ્રમાદ

મહાત્મા મોલીનસે કહ્યું, “ભગવાન માટે વખત ન રાખવો તે જ માત્ર પ્રમાદ છે. આલસ્ય છે. ભગવાન માટે વખત રાખવો એ કામ બધા કામ કરતાં વધારેમાં વધારે જરૂરી છે. તે તરફ લક્ષ રાખતાં વખત નકામો જાય. એ મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ છે.”

જૈન સૂત્રો અનુસાર 'મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ (મન વચન અને કાયાની ક્રિયા) એ કર્મબંધનનાં પાંચ કારણોમાં એક કારણ છે પ્રમાદ.

અનેકાનેક વાર ભગવાન મહાવીરે ગૌતમને અનેક સંદર્ભમાં કહ્યું કે 'હે ગૌતમ ક્ષણ માત્રનો પ્રમાદ ન કર.' એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જે શ્રમણત્વ સાધના માટે ઉત્થિત થયો છે. એને તો ફરી પ્રમાદ કરવો જ ન જોઈએ.

સૂત્રકૃતાંગમાં કહ્યું છે " પ્રમાદ કર્મબંધનું કારણ છે. અને અપ્રમાદ કર્મથી મુક્ત થવાનું તથા કર્મબંધ ન થવા દેવાનું કારણ છે.

તથાગત બુદ્ધે પણ કહ્યું "પ્રમાદ મૃત્યુનો માર્ગ છે. અને અપ્રમાદ અમૃત - અમરત્વનો માર્ગ છે.

ઉત્તરાધ્યયનમાં લખ્યું છે " પ્રવાર્જિત થઈ જે કોઈ યથેચ્છ ખાઈ પીને બસ આરામથી સૂઈ જાય છે. તે પાપશ્રમણ કહેવાય છે."

આચારાંગમાં કહ્યું છે કે ' જે પ્રમાદી છે, તે હિંસક છે. જ્યાં પ્રમાદ છે, ત્યાં નિત્ય હિંસા હોય છે. સદ્વર્તન સદ્ગ્રંથ અને સત્સમાગમમાં પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી....! પ્રમાદમાં ભય પણ રહેલો છે.

સમાધિ

મહાત્માએ સમાધિ અવસ્થાની પણ વાત કહી છે. જ્યારે આત્મપરિણામની સ્વસ્થતાને જ તીર્થંકર સમાધિ કહે છે.

અનેકાન્ત દૃષ્ટિ

મહાત્મા મોલીનસે કહે છે "

જગતમાં અજ્ઞાન, દુઃખ વિગેરે અનુભવમાં આવે છે. તેનું કારણ જગતનો સ્વભાવ નથી પણ જોનારની સંપૂર્ણ સ્થિતિ એટલે જોનારના અહંકારથી ઉત્પન્ન થતી ખોટી દૃષ્ટિ છે. જે જે માણસનું જેવું દૃષ્ટિબિંદુ તેવા લોકમાં તે રહે છે. પુરાણો અને જૈન તત્ત્વ દર્શનમાં પણ લોકાલોક પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ છે જ. 'લુક' એટલે જોવું. દેખાવું અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતમાં 'લુક' નો એ જ અર્થ થાય છે. અને એ જ અર્થમાં 'લોક' એટલે દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાનું છે પ્રા. આઈન્સ્ટાઈને આને સમર્થન આપ્યું છે. તે મત પ્રમાણે જગતને અમુક પ્રમાણે દેખાવાનો નિયત સ્વભાવ નથી.... જેવો જોનાર માણસનો સ્વભાવ. તે પ્રમાણે જગત તેની દૃષ્ટિએ દેખાય છે. જોનાર માણસ દેશ અને કાળમાં બંધાઈને જીએ છે. તેથી જગત તેને દેશ અને કાળથી બંધાયેલો લાગે છે, પણ દેશ અને કાળ નિયત નથી. જોનાર પોતાનો દેશ કાળ ફેરવી શકે છે. સમાધિ અવસ્થામાં જીવ મોટા પ્રદેશમાં રહેતો હોય, અથવા પોતે મોટો હોય, તેવો અનુભવ લઈ શકે છે. અને સમાધિનો કાળ માણસના કાળ જેવો રહેતો નથી." એક દાખલો આપતાં મહાત્મા કહે છે: "જ્યારે કોઈ કુમારીના વિવાહ થાય છે, ત્યારે વિવાહ સમારંભમાં ભેગાં થયેલા બધાં માણસોને તે ઓળખતી નથી. બધાને ઓળખવાની જરૂર પણ નથી. છતાં તે એટલું જાણે છે કે આ બધા મારે માટે તૈયારી કરે છે. તેવી જ રીતે જગતના સંજોગો અને અંદરની પ્રેરણા જીવ ન સમજે, પણ

તે તેના સુખ માટે છે."

જન્મ-પુનર્જન્મ

આજ તંતુ આગળ વધારતાં મહાત્મા કહે છે. " કાળનો આધાર માણસની વૃત્તિ પર છે. માણસ પોતાનો કાળ ફેરવી શકે છે. માનસિક સેવાથી ભગવાનનો અનુગ્રહ મળે, તો એક ક્ષણમાં ભગવાનના નિત્યધામમાં જઈ શકે છે ! ત્યાં કાળ ન હોવાથી એટલે કે તેની અસર ન લાગવાથી તે જીવને જન્મ-મરણ નથી. મનનાં સંકલ્પ - વિકલ્પની ઉત્પત્તિ અને લય તે જીવના જન્મ-મરણ છે. સંકલ્પ બંધ થાય એટલે સૂક્ષ્મ જન્મ બંધ થાય, અને તેની સાથે સ્થૂળ જન્મ બંધ થાય. તેને માટે અંદર ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. મહાત્મા મોલીનસે મોક્ષ-મુક્તિની ધ્યેયની વાત કહી દીધી.

સંત મોલીનસે આત્માની અસંગતા, કર્મસિદ્ધાંત, તપ, ધ્યાન, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય, જન્મ-પુનર્જન્મ, અનેકાંત દૃષ્ટિ, પુરુષાર્થ, ભક્તિ અને જ્ઞાન વિષે જૈન દર્શનના જ સિદ્ધાંતો પોતાની આગવી શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે.

પ્રાર્થના

મોલીનસે કહે છે કે "પ્રાર્થના કરવાથી મન ઊંચું ચઢીને ભગવાન પાસે પહોંચે છે. ભગવાન જ બધી રચેલી વસ્તુઓથી પર છે, ઉપર છે. અને જો જીવ બધાથી ઊંચો ન થાય, તો તેને જોઈ શકે નહિં, તેમજ તેની સાથે વાત કરી શકે નહિં. આવી નમ્ર વાતચીત તે પ્રાર્થના: જેમાં ધ્યાનયુક્ત પ્રાર્થના એટલે જીવ જ્યારે પોતાની લાગણીઓથી અને એકાગ્રતાથી ભગવાનના ચમત્કારનો વિચાર કરે છે, તેનું સત્ય અને તેની વિગતવાર રચના સમજવાની અને સંજોગો માપવાની મહેનત કરે છે, ત્યારે તે ધ્યાનયુક્ત પ્રાર્થના કહેવાય છે."

જૈન દર્શને નવતત્ત્વનું જગતની રચનાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણ્યું છે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રની અદ્ભુત રચના કરી જ છે. મહાત્મા કહે છે "ધ્યાનમાં શ્રદ્ધા કરતાં વધારે મહેનત છે. ધ્યાન વાવે છે, શ્રદ્ધા લણે છે. ધ્યાન શોધે છે, શ્રદ્ધા મેળવે છે, ધ્યાન ખોરાક તૈયાર કરે છે, શ્રદ્ધા ખાય છે."

વળી મહાત્મા કહે છે. "જે જીવ પોતાના જીવનમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ધ્યાનમાં કે તર્કમાં જ મગ્ન રહે છે. તેની સ્થિતિ દયાજનક છે. ક્રિયાઓ વધારવી નહિં. તેમજ વારંવાર પોતાની બુદ્ધિથી આશાઓ બાંધવી નહિં. કારણકે તે આધ્યાત્મિક ઈચ્છાની શુદ્ધિને વિદ્વન કહે છે. જ્યાં સુધી અંદરનો સૂર્ય ઊગે નહિં, અને ભગવાન તેનો પોતાનો આનંદ આપે નહિં ત્યાં સુધી તિતિક્ષા રાખવી."

મહાત્મા કહે છે " આધ્યાત્મિક માણસ બે પ્રકારના હોય છે. એકને સિદ્ધપુરુષોનાં આત્માકાર ગમે છે. તેનું ધ્યાન કરે છે. બીજા એમ કહે છે કે ખરી પ્રાર્થના એટલે આત્માની આત્માકાર વૃત્તિ થવી અને તે વૃત્તિથી શાંત રહેવું, પણ ચમત્કારને ઉત્તેજન દેવું નહિં." એક સરળ દાખલો આપતાં મહાત્મા મોલીનસે કહે છે :

(અનુસંધાન પાના ક. ૭૭ ઉપર)